

СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ГАРАНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, ОСНОВА РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

THE EDUCATION SYSTEM AS AN INCREDIBLE PART OF PROVIDING THE STATE SECURITY OF UKRAINE, THE BASIS OF DEVELOPMENT AND THE FUNCTIONING OF THE STATE

Висвітлено результати теоретичних досліджень проблеми розвитку національної освіти, проаналізовано законодавство України щодо питань національної безпеки та визначення ролі освіти у функціонуванні системи національної безпеки України, а також важливість пріоритетності галузі освіти в державі.

Необхідність дослідження зумовлена потребою підвищення мотивації студентів, викладачів, працівників закладів освіти, широких мас суспільства до самовдосконалення, підвищення кваліфікації, навчання впродовж життя, поліпшення їх обізнаності із сучасним станом розвитку технологій, досвідом використання програмного забезпечення, сучасних технологій.

Для досягнення мети роботи були використані загальнонаукові методи: 1) теоретичні – аналіз психолого-педагогічної літератури із проблеми дослідження; узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду; теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукових фактів і закономірностей 2) емпіричні – анкетування; опитування; бесіди з учасниками освітньо-наукового середовища; педагогічні спостереження за початковою й науковою діяльністю суб'єктів освітнього процесу.

У роботі об'єднано, що реформування будь-якої галузі в державі буде неефективним без синхронної модернізації галузі освіти відповідно до поставленої мети реформування. Сучасні інформаційні технології, які фактично охоплюють усі сфери людського життя, здійснюючи вже тотальне підключення людини до різноманітних мереж, повинні максимально бути залучені в галузі освіти. Державним органам необхідно розглянути можливості створення національної освітньої онлайн-мережі з можливістю залучення сучасних освітніх порталів закладів вищої освіти.

Окремо потрібно звернути увагу на створення умов для навчання людей старшого віку. Необхідно створити різноманітні програми, які б ураховували їх уразливість перед темпами розвитку прогресу, адаптації до професійних вимог сьогодення.

Ключові слова: національна безпека, освіта, наукоємна продукція, людський капітал, дистанційне навчання.

The article deals with the results of theoretical research of problems national education system of Ukraine, analyzes the legislation of Ukraine on national security issues and defining the role of education in the functioning of national security system of Ukraine, as well as the importance of the priority area of education in the country.

The need for research is due to the need to increase the motivation of students, teachers, employees of educational institutions, the masses of society to self-improvement, professional development, lifelong learning, improving their awareness of the current state of technology development, experience in using software, modern technologies.

To achieve the goal of the work were used scientific methods: 1) theoretical - analysis of psychological and pedagogical literature on the problem of research; generalization of domestic and foreign experience; theoretical analysis, systematization and generalization of scientific facts and patterns 2) empirical - questioning; poll; conversations with participants of educational and scientific environment; pedagogical observations on the initial and scientific activity of the subjects of educational process.

The paper argues that reforming any sector in the country will not be effective without synchronous modernization of education sector in accordance with the stated goal of reform.

Modern information technologies, which actually cover all spheres of human life, making the total connection of a person to various networks, should be maximally involved in the field of education. Public authorities should consider creating a national online education network with the possibility of involving already existing educational portals in higher education institutions.

Particular attention should be paid to creating conditions for education of older people. Various programs need to be created to take into account their vulnerability to the pace of progress, adaptation to the professional requirements of today.

Key words: national security, education, knowledge-intensive products, human capital, distance learning.

УДК 351.746.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/26.31>

Семенов Є.К.,

аспірант

Вінницького державного

педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Біля входу у Стелленбоський університет Південно-Африканської Республіки встановлено дошку, на якій зазначено: «Знищення будь-якої нації не потребує атомних бомб або використання ракет дальнього радіуса дії. Потрібно тільки зниження якості освіти й дозвіл обману на іспитах тих, хто навчається. Пацієнт помирає від рук таких лікарів. Будинки руйнуються від рук таких інженерів. Гроші втрачаються від рук таких економістів

та бухгалтерів. Справедливість губиться в руках таких юристів і суддів. Крах освіти – це крах нації».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз попередніх досліджень свідчить, що проблематиці розгляду національної системи освіти як невід'ємної базової частини національної безпеки приділяється багато уваги. Цій темі присвячені публікації низки науковців, зокрема Д. Дзвінчука, Г. Дмитренка, К. Корсака, В. Лугового, С. Ніколаєнка, В. Огнев'юка, М. Степка, С. Пролєєва та інших вітчизняних науковців.

Мета статті. Метою статті є аналіз законодавства України щодо питань національної безпеки та визначення ролі освіти у функціонуванні системи національної безпеки України, опис досвіду Сполучених Штатів Америки із цього питання, визначення впливу державних інституцій України на розвиток освіти та реакції освіти на рівень затрачених ресурсів, пріоритетність та ефективність функціонування системи освіти, на розвиток економіки та ефективність функціонування держави.

Для досягнення мети роботи були використані загальнонаукові методи:

1) теоретичні – аналіз психолого-педагогічної літератури із проблеми дослідження; узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду; теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукових фактів і закономірностей;

2) емпіричні – анкетування; опитування; бесіди з учасниками освітньо-наукового середовища; педагогічні спостереження за начальною й науковою діяльністю суб'єктів освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Поняття національної безпеки України та національних інтересів України визначені в чинному Законі України «Про національну безпеку України» [1] прийнятому у 2018 році (Про національну безпеку України, 2018). Статтею 1, зокрема пунктами дев'ять та десять, зазначено:

- *національна безпека України* – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз;

- *національні інтереси України* – життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності й добробут її громадян;

У статті 3 цього Закону зазначені принципи державної політики у сферах національної безпеки й оборони. Зокрема, третім розділом зазначеної статті визначені фундаментальні національні інтереси України:

1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства й держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

До прийняття Закону України «Про національну безпеку України» діяв Закон України «Про основи національної безпеки України», прийнятий Верховною Радою України 2003 році [2]. Стаття 6 визначала пріоритети національних інтересів України, а саме:

– гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

– розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

– захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;

– зміцнення політичної й соціальної стабільності в суспільстві;

– забезпечення розвитку й функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин України;

– створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя й добробуту населення;

– збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

– забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження природного довкілля та раціональне використання природних ресурсів;

– розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення, збереження та зміцнення інституту сім'ї;

– створення умов для повноцінного життя й розвитку дитини, її безпеки, благополуччя, зростання в безпечному сімейному оточенні;

– інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір із метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Унаслідок порівняння визначимо, що в новому законі відсутні норми, які б визначали одним із фундаментальних національних інтересів збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку, а також розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення,

збереження та зміцнення інституту сім'ї. Як прописано в попередньому законі.

Гіпотетично можна припустити, що сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства й держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення, як прописано в чинному Законі, у глибині своєї реалізації передбачають зміцнення науково-технічного потенціалу. Інтеграція держави Україна до Європейського Союзу та НАТО охоплює розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, а також створення умов для повноцінного життя й розвитку дитини, її безпеки, благополуччя, зростання в безпечному сімейному оточенні.

Питання освіти як невід'ємної частини національної безпеки країни досліджувалось у Сполучених Штатах Америки. Була підготовлена знакова доповідь, безпосередньо присвячена взаємозв'язку розвитку освіти та стану національної безпеки, в якій розглядаються загрози та виклики початку XXI століття. Доповідь було видано у 2012 р. у Нью-Йорку під назвою «Реформа американської освіти й національна безпека» [3]. У складі робочої групи, котра готувала доповідь, брала участь колишній державний секретар США К. Райс. Фактично ця доповідь зазначає, чому освіта є невід'ємним складником національної безпеки.

Автори виділяють п'ять основних загроз у разі зволікання діям, спрямованим на подолання невідповідності освіти вимогам сьогодення:

- загроза для економічного зростання й конкурентоспроможності;
- загроза для воєнної безпеки;
- загроза для інформаційної безпеки;
- загроза для глобальних інтересів США;
- загроза для єдності і згуртованості нації.

Автори доповіді наголошують, що «військова сила вже не є достатньою умовою для гарантування безпеки держави. Національна безпека нині тісно пов'язана з людським капіталом, а сила чи слабкість людського капіталу країни визначається станом системи освіти».

Як зазначено вище, на перше місце виходить поняття людського капіталу.

Експертна інформація про рівень розвитку людського капіталу в Україні була висвітлена на Всесвітньому економічному форумі у 2015 р. у вигляді рейтингової оцінки розвитку людського капіталу. Україна посіла 31 позицію (між Республікою Корея й Угорщиною) серед 124 країн світу, які брали участь у дослідженні. Ця достатньо висока позиція пов'язана з тим, що 100% населення здобуває початкову освіту. Щодо середньої освіти, то Україна перебуває в першій десятці [4].

Найбільш неочікуваний результат цього дослідження полягає в тому, що для багатьох розвинутих країн (деякі з них входять до складу Євро-

пейського Союзу) нагальну проблему становлять недостатній рівень базових освітніх навичок, зокрема писемності [5].

За Індексом глобальної конкурентоспроможності Україна посідає 76 місце серед 144 країн. На цей результат вплинув показник загальної кількості науковців та інженерів (48 місце), це доволі низький і знаковий для нашої держави показник.

За такими показниками як здатність залучати та здатність утримувати таланти Україна посіла 130 місце і 132 місце відповідно [6].

Показник нездатності залучати таланти означає наявність неповороткої бюрократизованої державної системи, яка перебуває у власній парадигмі, комфортного корпоративного світосприйняття, відірваного від великого реального світу. Навіщо утримувати таланти? Можливо, їх узагалі ні до чого залучати, якщо державні програми пишуться для підтримання і збереження самого державного апарату та функціонування економіки як сировинної, не маючи на меті з моменту свого створення досягти якогось реального позитивного результату. Тільки так можливо пояснити наявність різноманітних освітніх, економічних програм і таке соціально-економічне відставання від решти європейських країн.

Виявляти та утримувати таланти – це, перш за все, створення відповідного середовища для реалізації наявного потенціалу. Відсутність такого середовища не тільки створює загрозу міграцією талановитих людей, а, перш за все, це створює посыл для молоді, яка все частіше обирає для себе місце навчання та реалізацію свого творчого, наукового потенціалу за межами України. Ми втрачаємо молодь, яка володіє іноземними мовами, здатністю швидко адаптуватись до іншого культурного простору. Фактично процеси, які відбуваються в контексті виїзду молоді на навчання до зарубіжних країн, можна назвати Освітньою міграцією.

Яскравим прикладом поєднання освіти й науки в межах реалізації фундаментальних інтересів України, що зазначено у ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» (а саме сталий розвиток економіки), є володіння державою сучасними високими технологіями.

Світовий ринок наукоємної продукції оцінюється приблизно у 2,3–3 трлн. дол. США. Процес наукоємного виробництва забезпечують близько п'ятдесяти макротехнологій. Сім провідних країн, які володіють 46 макротехнологіями, контролюють понад 80% ринку наукоємної продукції: США отримують від експорту цієї продукції 700 млрд. дол. США щорічно, Німеччина – 530 млрд. дол. США, Японія – 400 млрд. дол. США.

Україна входить до п'ятірки країн, які володіють передовими аерокосмічними технологіями, – із 22 базових технологій ракетнокосмічної галузі Україна володіє 17.

Частка ж вітчизняної наукоємної продукції на світовому ринку високотехнологічної продукції становить 0,05–0,1% [7].

Сьогодні все помітнішими стають ознаки 6-го й 7-го технологічних укладів (6-й дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, 7-й – до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації) [8].

В економіці України частка продукції вищих технологічних укладів має такі значення: 4% – для 5-го і 0,1% – для 6-го. Зростання ВВП завдяки введенню нових технологій в Україні оцінюється всього в 0,7%, тоді як у розвинених країнах цей показник досягає 60% і навіть 90% [7].

Людський капітал у національному багатстві світового співавторства сягає 64%, природний капітал – 20%, а фізичний – лише 16%. Питома вага людського капіталу в розвинених країнах, таких як США, Німеччина, Японія, становить до 80% їхнього національного багатства.

Вищезазначені факти яскраво підкреслюють пріоритетність галузі освіти як базової, котра фактично є фундаментом розвитку країни. Водночас це означає відсутність стратегічного бачення в розвитку держави, і, як наслідок, – розкоординованість державних реформ та програм, відсутність чітко визначених пріоритетів. Кожна галузь в Україні розглядається і пропонується реформуватись окремо, а не як взаємопов'язані системи, котрі впливають одна на одну.

Відомий шведський педагог Т. Хусен, один з авторів реформи Шведської освіти, сформував правила реформування освіти, які визнанні в усіх країнах Європейського Союзу. Їх суть вкладається в одне невелике речення, яке має величезний зміст. А саме: будь-які зміни в освіті мають стати частиною цілісної програми соціального, економічного й культурного реформування країни й бути однією з передумов їх ефективності [9].

Ми повністю погоджуємось із поданим висловлюванням. Реформування освіти як окремої системи в межах держави без синхронного взаємопов'язаного реформування економіки, реалізації соціально-культурних програм виявилось у нашій державі неефективним.

Стрімкий розвиток у світі технологій здійснює глобальний вплив і формує нові вимоги та виклики до системи освіти й держави як запоруки її ефективного функціонування. Протягом 2,5 років учасники «Форсайта компетенцій 2030» проводили системний аналіз технологічних, економічних і соціальних змін у 19 ключових галузях економіки та проєктували галузеві «карти майбутнього». Це дозволило сформувати перелік перспективних професій за галузями, визначити професії, які в найближчі 15–20 років утратять свою актуальність. Сформований «Атлас нових

професій» містить 140 нових професій у 19 галузях [10].

Складається таке особисте враження, що над цим питанням у контексті реалізації Закону України «Про національну безпеку України» ніхто не замислюється, це ж буде не сьогодні. Однак якщо ми бажаємо, щоб держава залишалась конкурентною, всім, напевно, повинно бути зрозумілою необхідність проведення глибокого аналізу економічних, технологічних тенденцій розвитку науки і промисловості, і вже зараз розпочинати адаптовувати систему освіти під запити найближчого майбутнього, відмовляючись від напрямів підготовки фахівців, які фактично в найближчий час почнуть зникати. Якби для навчальних закладів та педагогічних працівників це не було болісно. Освітнє відставання, технологічне відставання як наслідок, призведе до незворотних процесів руйнації виробництва, економіки, і, як наслідок, втрати суверенітету. Держава може опинитись у повній інтелектуальній, технологічній залежності.

Потрібно розуміти, що значні процеси трансформації ринку праці, виникнення нових професій, заміна в багатьох галузях людської праці роботизованим обладнанням може ввести багатьох людей у стан стресу й депресії. Потрібно психологічно готувати фахівців середнього і старшого віку отримувати нову професійну освіту. Підготувати їх сприйняти необхідність бути більш гнучкими на професійному й освітньому рівні, постійно займатись самовдосконаленням.

Дійсно, як свідчить аналіз, населення припиняє підвищувати свою освітню підготовку у 35 років [11, с. 76]. Незважаючи на те, що цьому аналізу вже більше десяти років, ураховуючи те, які потрясіння суспільного життя та економіки Україні довелося пережити за останні 6 років, уважаємо цей аналіз актуальним і на сьогодні.

Освітнім закладам і викладачам необхідно бути готовими миттєво реагувати на освітні запити економіки й суспільства. На думку розробників «Атласу нових професій», першими почнуть зникати професії, які можна автоматизувати і професії, суть яких – «посередництво» між ринком і споживачем товарів та послуг.

Окремо хочу привернути увагу до розвитку у світі дистанційного навчання. На моє переконання, ефективною є змішана форма навчання. Однак фактично відбувається підключення учнів, студентів до певних порталів, які виконують освітню функцію. Якщо глибше розглянути мету цих порталів, то разом з освітою впродовж життя вони пропонують підключення до інформаційної мережі на все життя. Без розвитку національних освітніх інформаційних порталів і мереж, які будуть генерувати актуальні для сьогодення знання ми можемо опинитись у залежності від іноземних освітніх мереж, які на своє бачення будуть вирішувати, який об'єм інформації нам надавати.

Так, у Давосі в січні 2013 р. відбувся «круглий стіл», присвячений дистанційній освіті за участі экс-міністра фінансів США й почесного президента Гарвардського університету Ларрі Саммерса, президента Массачусетського технологічного інституту Рафаеля Рейфа, засновника Microsoft Білла Гейтса, співзасновника платіжної системи PayPal Пітера Тіля та інших зацікавлених осіб.

Головним висновком зустрічі стала теза: майбутнє – за онлайн-освітою. І вже нині ця теза знаходить широке підтвердження. У низці країн (Китай, Латвія, Нідерланди, Алжир, Велика Британія, Туреччина та інші) від 10 до 25% студентів отримують освіту в закладах дистанційного навчання. У 2012 р., згідно з результатами дослідження Babson Survey Research Group, 32% студентів вищих навчальних закладів США (понад 6,7 млн) пройшли хоча б один курс дистанційного навчання [12].

Серед американських ЗВО 65% уже ввели дистанційне навчання у стратегію свого розвитку.

Американський президент Рональд Рейган, виступаючи в Пентагоні, сказав, що бюджет на освіту перевищив бюджет на оборону. Генерали з Пентагону спитали в нього, як так може бути. І Рейган відповів просто. Він зазначив: «А ви думаете, що питання безпеки вирішується в Пентагоні? То ви помиляєтесь. Питання оборони вирішується за шкільною партою».

Висновки. Основою стабільності та розвитку економічно розвинених країн є людський капітал. Рівень людського капіталу в державі відповідає рівню освіти, розвитку науки, що впливає на рівень технологій, які створюються та застосовуються, що, зі свого боку, впливає на рівень економіки держави та її обороноздатності, а далі впливає на рівень безпеки та якості життя населення. Тому сучасна економічна думка основною умовою росту національного багатства країни вважає створення умов для розвитку, розкриття людського потенціалу. Враховуючи вищевикладене, ще раз хочу нагадати місце України щодо здатності залучати та здатності утримувати таланти, де Україна посіла 130 і 132 місце відповідно. Це досить знаковий показник, який ставить все на свої місця. Якщо ця ситуація не буде швидко виправлена, перспективи модернізації країни мінімальні.

Щорічно проходить оновлення в обсязі 5% теоретичних та 20% професійних знань. У Сполучених Штатах Америки визначили таку величину, як одиниця старіння знань фахівця. Зниження компетентності фахівця на 50% унаслідок появи нової інформації. За багатьма напрямками підготовки фахівців цей період настане менш ніж через 5 років, тобто менше терміну навчання в ЗВО, щоб отримати спеціальність. Це означає, що державна програма освіта впродовж життя повинна з фор-

мальної трансформуватись у конкретні реальні системні дії. Потрібно зрозуміти, що базова освіта в сучасних умовах – це скоріше фундамент для подальшого навчання й підтримання професійної компетенції впродовж усього професійного життя. А це передбачає найперше значні інвестиції в освіту й передусім у людей, викладачів, щоб було чому застарівати.

Сучасні інформаційні технології, які фактично охоплюють усі сфери людського життя, здійснюючи вже тотальне підключення людини до різноманітних мереж, повинні максимально бути залучені в галузі освіти. Державним органам необхідно розглянути можливості створення національної освітньої онлайн-мережі з можливістю залучення сучасних освітніх порталів національних ЗВО.

Окремо потрібно звернути увагу на створення умов для навчання людей старшого віку. Необхідно створити різноманітні програми, які б ураховували їх уразливість перед темпами розвитку прогресу, адаптації до професійних вимог сьогодення.

Реформування будь-якої галузі в державі буде неефективним без синхронної модернізації галузі освіти відповідно до поставленої мети реформування. Потрібно зрозуміти керівникам держави, що освіта це і є той фундамент, на якому тримається держава. Якщо виникає потреба перебудувати або добудувати певний поверх, то спочатку потрібно посилити фундамент, а потім братись за інші роботи, щоб уся конструкція не завалилась. Так і в державі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. С. 241.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. С. 351.
3. Joell Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report № 68). New York : Council on Foreign Relations Press. March 2012. P. 12–23.
4. Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році. *Економічний дискусійний клуб*. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/riven-rozvytkulyudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci>.
5. Council conclusion on literacy. *Council of the European Union*, Brussels, 26 and 27 November 2012. URL: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015888%2020120INIT>.
6. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності. *Економічний дискусійний клуб*. 23.06.2015 року. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozycja-ukrayiny-v-reytingu-krayinsvitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti>.
7. Гвоздецький В., Валуєв Б., Кошечев О., Кепич Т. Оцінка сучасних моделей, концепцій, стратегій та

перспектив розвитку інноваційної сфери країн світу: завдання для України. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/2012_5/5_12_11%20.pdf.

8. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України. URL: <http://soskin.info/ea/2006/1-2/20060102.html>.

9. Тенденції реформування загальної середньої освіти у країнах Європейського Союзу. Ч. 1. Київ : Педагогічна думка. 2008. С. 12–16.

10. Лей С. Інтеграція сфери професійної освіти і навчання в європейському просторі у світлі Стратегії ЄС «Європа–2020». *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. Київ : ІПТО НАПН України. 2015. Вип. 9. С. 6–9.

11. Енциклопедія освіти. *АПН України* / За ред. В.Г. Кременя. Київ : ЮрінкомІнтер, 2008. 1265 с.

12. Changing Course: Ten Years of Tracking Online Education in the United States. URL: <http://www.onlinelearningsurvey.com/reports/changingcourse.pdf>.